

॥ श्रीउपदेशग्रंथावलि ॥

॥ अंक चुमाळीशमो* ॥

॥ चार साधनो ॥

બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન શ્રોત્રિયબ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરૂએ કરેલા પરમતત્ત્વના ઉપદેશનો તેમની પારમેશ્વરી-શક્તિના પાતસહિત યોગ્ય હૃદયવાળા, ઉપદેશની ભાષા ને

શાકે ૧૮૩૫ કાર્તિકસુદિ પૂનમ. પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રતિ ૨૦૦૦.

મુમુક્ષુઓને મનન કરવામાટે વિનામૂલ્યે આપવા પ્રકટ કરનાર

શેઠ ભીમજી રામજી દત્તાણી.

પોરબંદર—કાઠિયાવાડ.

અમદાવાદ—"શ્રીસત્યપ્રકાશ" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. પ્રેમચંદ નહાલચંદ તથા દામાભાઈ ચકરાભાઈ ગાંધીએ છાપ્યું.

વિચાર સારી રીતે સમજનારા, ને નિર્દોષ શ્રોત્રેન્દ્રિયવાળા મુમુક્ષુના શ્રોત્રની તથા અંતઃકરણની સાથે થતો સંબંધ છે. એ ઉપદેશથી જેમને સંશયવિપર્યયરહિત અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનું દૃઢ જ્ઞાન થાય, ને સર્વ દૃશ્યને મિથ્યા સમજી તેમાંથી તેમનું મન સ્વાભાવિકરીતે ઉપરામ થાય, તેમને પછી કાંઇ પણ કર્તવ્ય અવશેષ રહેતું નથી. તેમના શરીરનું અવશેષ જીવન તેમના પ્રારબ્ધકર્માનુસાર ઉપાધિરહિત કે ઉપાધિયુક્ત નિર્દોષરીતે વ્યતીત થાય છે. અંતઃકરણની પૂરતી યોગ્યતાને અભાવે અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના ઉપદેશમાં જેમને સંશય વા વિપર્યય રહેવાથી તે તત્ત્વનો યથાર્થ સાક્ષાત્કાર જેમના અંતઃકરણને ન થાય તેમણે શ્રીસદ્‌ગુરુદ્વારા ઉપનિષદાદિનું શ્રવણ, એકાંતમાં ઉપદેશ કરેલા બ્રહ્મતત્ત્વાદિનું મનન, ને આદરપૂર્વક બ્રહ્મધ્યાન એ ત્રણે વા એ ત્રણમાંથી જે સાધનની પોતાને અગત્ય હોય તે સાધન સિદ્ધ કરવું જોઇએ. જેમના ચિત્તમાં ઉપનિષદાદિ શાસ્ત્રો મનુષ્યના મોક્ષમાટે શ્રીસદ્‌ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા અદ્વિતીયતત્ત્વનોજ ઉપદેશ કરતાં હશે ? કે કર્મ વા ભેદભાવવાળી ઉપાસનાનો બોધ કરતાં હશે ? એવી શંકા થાય તેમણે પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુપાસેથી પોતાને તેના સંબંધમાં જે જે શંકાઓ થતી હોય તે તે શંકાઓનું વિનયપૂર્વક પૃચ્છા કરીને સમાધાન મેળવવું, વા તાત્પર્યનો નિર્ણય કરનારા છ હેતુઓસહિત ઉપનિષદાદિ કોઇ એક કે અધિક

વેદાંતગ્રંથનું તેઓશ્રીનાં પાસેથી આદરપૂર્વક શ્રવણ કે અધ્યયન કરવું. આવો પ્રયત્ન કરવાથી તેના હૃદયમાં રહેલી પ્રમાણગત શંકાઓ દૂર થશે, અર્થાત્ સર્વ શાસ્ત્રો સાક્ષાત્ કે પરંપરાવડે પરમપ્રામાણ્ય અદ્વિતીયબ્રહ્મનોજ ઉપદેશ કરે છે એમ તેને સ્પષ્ટ સમજાશે. જેમને જીવના સ્વરૂપમાં, ઇશ્વરના સ્વરૂપમાં, માયાના સ્વરૂપમાં, જગત્ના સ્વરૂપમાં, બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં, મોક્ષના સ્વરૂપમાં, ને મોક્ષનાં સાધનોનાં સ્વરૂપમાં સંદેહ રહેતો હોય તેમણે એકાંતમાં બેસી, સ્વસ્થચિત્તે પોતાના શ્રીસદ્ગુરુએ તેમનું જે સ્વરૂપ કહ્યું હોય તેનું સ્મરણ કરી, તેમાં જે જે પૂર્વપક્ષો પોતાના ચિત્તમાં ઉપજતા હોય તે સર્વ પૂર્વપક્ષોના ઉપર વિચાર કરી, તે સર્વના સ્વરૂપનો પ્રમાણ ને યુક્તિવડે દૃઢ નિર્ણય કરવો. એ નિર્ણયમાં સામાન્ય બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોના તર્કોનો, પૂર્વપક્ષરૂપ ઊતરતો ચઢતો બોધ કરનારાં શાસ્ત્રોનો, અને ભિન્ન ભિન્ન અધિકારવાળા અધિકારીઓને મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધારવા સ્થાપન થયેલા ભિન્ન ભિન્ન મતપંથોના વિચારોનો પણ સમન્વય થવો જોઇએ. કોઇના સ્વરૂપનો યથાયોગ્ય નિર્ણય પોતાનાથી ન થઈ શકે તો તેના સંબંધમાં પોતાના શ્રીસદ્ગુરુને પૃચ્છા કરવી, તેઓશ્રી તેનું જે સમાધાન આપે તેનું સાવધાનતાપૂર્વક ગ્રહણધારણ કરવું, ને પછી એકાંતમાં બેસી તેના સંબંધમાં પુનઃ આદરપૂર્વક વિચાર કરી તેના સ્વરૂપનો દૃઢ નિર્ણય કરવો. આવો પ્રયત્ન યોગ્ય સમયસુધી કરવાથી તે મુમુક્ષુના મનમાં રહેલા જીવા-

દિના સ્વરૂપના સંશયો દૂર થઈ જશે, ને જ્ઞાનના મુખ્યાધિકારીઓને માટે ઉપનિષદોમાં સિદ્ધાંતરૂપે તેમનાં જે સ્વરૂપો સમજાવ્યાં છે તેજ સ્વરૂપો સત્ય છે એવો સુદૃઢ નિર્ણય તેને થશે. જિજ્ઞાસુના આવા પ્રયત્નથી જીવાદિરૂપ પ્રમેયમાં રહેલી તેની શંકાઓ દૂર થઇ જાય છે. હવે જેમના ચિત્તમાંથી દેહાદિમાં રહેલી હુંપણાની ભ્રાંતિ ને જગત્‌માં રહેલી સત્યપણાની ભ્રાંતિ દૂર ન થતી હોય તેમણે સર્વ દૃશ્ય પ્રાણિપદાર્થોમાંથી સ્પૃહાનો ત્યાગ કરી આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનું પોતાના શ્રીસદ્‌ગુરુએ ઉપદેશ કરેલી રીતે આદરપૂર્વક ધ્યાન કરવું. આવા ધ્યાનનો પરિપાક થતાં તેમના ચિત્તમાં રહેલી વિપરીતભાવનાનો વિનાશ થશે, ને તેમને સમજાશે કે દેહાદિ હું નથી, પણ તે સર્વનો પ્રકાશક ને તેમના અધિષ્ઠાનરૂપ આત્મા હું છું, અને આ જગત્ વસ્તુતાએ સત્ય નથી, પણ સત્યરૂપ બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે. હું તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, પણ સર્વદા તે બ્રહ્મથી અભિન્નજ છું.

ચિત્તાદિની અયોગ્યતાને લીધે જેમનો શ્રવણમાં, મનનમાં કે નિદિધ્યાસનમાં વાસ્તવિક અધિકાર ન હોય તેમણે શ્રવણાદિનો વાસ્તવિક અધિકાર સંપાદન કરવા જ્ઞાનનાં વિવેકાદિ ચાર સાધનો સિદ્ધ કરવાં જોઇએ. અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના કરેલું શ્રવણ શ્રદ્ધાવાળાને પુણ્યરૂપ થાય છે, ને હૃદયની કુટિલતાવાળાઓને તથા વેદાંતના તડાકા મારવામાં પ્રીતિ રાખનારાઓને વેદાંતના શબ્દોના ગ્રહણધારણવડે મૂર્ખ

માણુસોની આગળ તેના તડાકા મારવામાં તે ઉપયોગી થઈ કાંઇક ક્ષુદ્ર લાભ આપનારું થાય છે; પણ તે શ્રવણ તેમને ક્રમથી મનન ને નિદિધ્યાસનમાં જોડી બ્રહ્મસાક્ષાત્કારસુધી પહોંચાડતું નથી.

વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ દમ શ્રદ્ધા સમાધાન ઉપરામ ને તિતિક્ષા આ છ સંપત્તિ, અને તીવ્રમુમુક્ષુતા આ ચાર સાધનોને સાધનચતુષ્ટય પણ કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પરંપરાવડે વેદાંતનું શ્રવણ સાધનરૂપ ગણાય છે, ને તે શ્રવણને તેની ફલસિદ્ધિપર્યંત નિર્વિઘ્ને પહોંચાડવામાં આ વિવેકાદિ ચાર સાધનોની પ્રાપ્તિ ઉપયોગી મનાય છે. એવી રીતે શ્રવણાદિમાં ઉપયોગી હોવાથી વિવેકાદિ ચાર સાધનોને બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સાધનો ગણવામાં આવે છે.

વિવેક એટલે સત્ય (નિત્ય) વસ્તુને તથા અસત્ય (અનિત્ય) વસ્તુને ભિન્નરૂપે જાણવી તે. વિવેક બે પ્રકારનો છે, મુખ્ય ને ગૌણ. દ્રષ્ટા એટલે બ્રહ્મથી અભિન્ન આપણો આત્મા વિનાશરહિત હોવાથી સત્યરૂપ છે, ને તેનાથી ભિન્ન સર્વ દૃશ્ય, (માયા ને માયાનાં કાર્યો) વિનાશી હોવાથી અસત્યરૂપ છે, એમ જાણવું તે મુખ્યવિવેક ગણાય છે. સર્વ પ્રકારના અશિષ્ટાચારોનો પરિત્યાગ કરી પોતપોતાના વર્ણાશ્રમને ઉચિત એવા અગત્યના સર્વ શિષ્ટાચારોનું સેવન કરવું તે ગૌણવિવેક કહેવાય છે.

મુખ્યવિવેક જો વાણીમાંજ રહે તો તે બીજાઓને સંભળાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે, પણ પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા વિકારી ને વિનાશી વસ્તુઓભણીના આરૂઢ રાગને દૂર કરવામાં તે ઉપયોગી થતો નથી. જેમ હીરાનો તથા કોડીનો, સુવર્ણમુદ્રાનો તથા તાંબાની મુદ્રાનો, મલમલનો તથા ગુણપાટનો, પ્રાસાદનો ને કુબાનો, દૂધપાકનો ને ખાટી છાશનો, તથા મિષ્ટાન્નનો ને ખોરી જુવારના રોટલાનો ભેદ ભ્રાંતિરહિત મનુષ્યને સંદેહરહિત સમજાય છે, ને તે અંતઃકરણમાં સર્વદા સુસ્થિર રહે છે, તેમ અવિકારી ને અવિનાશી આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના સ્વરૂપનો અને વિકારી ને વિનાશી સર્વ દૃશ્યપ્રપંચનો ભેદ કોઈ પણ પ્રકારના સંશયવિના જિજ્ઞાસુ મનુષ્યના હૃદયને સમજાવો જોઇએ, ને તે તેના હૃદયમાં સર્વદા સુસ્થિર રહેવો જોઇએ. વળી દુઃખરહિત પરમાનંદરૂપ મોક્ષને મેળવવામાટે પરમતત્ત્વના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવા ઇચ્છનાર પુરુષે આ મુખ્યવિવેકના સ્વરૂપને પૂરી રીતે જાણી તેને પોતાના હૃદયમાં સુસ્થિર કરવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ. પ્રાપ્તવ્યવહારનો નિર્વાહ કરતાં ગમે તેટલા અનુકૂલ વા પ્રતિકૂલ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય તોપણ તેમાં આ વિવેકરૂપ દીપકને તેણે નિસ્તેજ થવા ન દેવો જોઇએ, વા ઓલવી ન નાંખવો જોઇએ. અંતઃકરણ દૃશ્યવ્યવહારને સત્ય માની અનુકૂલ પ્રાણિપદાર્થની પ્રાપ્તિમાટે ને પ્રતિકૂલ પ્રાણિપદાર્થને દૂર કરવામાટે ગમે તેવા

નઠારા વિચાર ને ગમે તેવી નઠારી ક્રિયા કરતાં સંકોચ પામે નહિ, અને બ્રહ્મ સત્ય છે, ને જગત્ અસત્ય છે, એમ મોઢેથી કહે, તેના હૃદયમાં મુખ્યવિવેકનો ગંધ પણ ન હોવો જોઇએ એમ ન્યાય્યબુદ્ધિથી વિચારતાં નિશ્ચય થાય છે. જેના હૃદયમાં મુખ્યવિવેકનો ઉદય ને સ્થિરતા થયાં હોય તે અનિત્ય વસ્તુના લાભમાટે કદીપણ અયોગ્ય વિચાર કે ક્રિયા નહિ કરે, ને વિનાશિસ્વભાવવાળા પ્રાણિપદાર્થના વિયોગ કે વિનાશથી તેનું હૃદય કદીપણ શોકસાગરમાં નિમગ્ન નહિ થાય એ સંદેહરહિત વાત છે.

જિજ્ઞાસુએ ઉપર કહેલો મુખ્યવિવેક મેળવવા તથા તેને પોતાના અંતઃકરણમાં સતત સ્થિર રાખવા નિરંતર આદરપૂર્વક દીર્ઘકાલસુધી પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જેમ "રામ રામ" બોલવાથી પોપટ રામના સત્યસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી તેમ " ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या " ને " આતમ અવિનાશી અચલ, જગ તાતેં પ્રતિકૂલ; ઐસો જ્ઞાન વિવેક હૈ" એમ બોલવાથી જગત્‌ને સત્ય માનનારો અને બ્રહ્મને લગભગ અસત્ય માનનારો તથા દીર્ઘકાલથી મનુષ્યના હૃદયમાં નિર્ભયપણે નિવાસ કરીને રહેલો અવિવેક કદીપણ દૂર થતો નથી, અર્થાત્ એવો નમાલો વિવેક મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા બલવાન્ અવિવેકને લેશ પણ દૂર કરી શકતો નથી. દીર્ઘકાલ, નિરંતર, આદરપૂર્વક, બ્રહ્મના સત્યપણાનો ને જગત્‌ના અ-

સત્યપણાનો વિચાર કરી મુખ્યવિવેકને જ્યારે બલવાન્ કરવામાં આવે છે ત્યારેજ ચિરકાલથી મનુષ્યના હૃદયમાં વસેલો અવિવેક તેના હૃદયમાંથી નિરુપાયે વિદાય થઈ જાય છે.

જે હૃદય ગૌણવિવેકથી રહિત હોય તેમાં મુખ્યવિવેકનો આવિર્ભાવ શી રીતે થઇ શકે? જે હૃદય ગૌણવિવેકના સ્વરૂપને જાણનારું તથા તેને અનુસરનારું હોય તે હૃદય સરલ તથા પવિત્ર હોવાથી મુખ્યવિવેકને પ્રાપ્ત કરી શકવાના સામર્થ્યવાળું થાય છે, માટે પોતાને જિજ્ઞાસુ માનનાર પ્રત્યેક મનુષ્યે આદર ને સાવધાનતા રાખી જે ગૌણવિવેકની પોતાના હૃદયમાં પ્રાપ્તિ ને સ્થિરતા ન હોય તેની પ્રાપ્તિ ને સ્થિરતા કરવાં જોઇએ.

ઊઠવું, ચાલવું, ઊભા રહેવું, બેસવું, સૂવું, ખાવું, પીવું, પહેરવું, મલમૂત્રનો ત્યાગ કરવો, દાતણ કરવું, સ્નાન કરવું, પૂછવું, બોલવું, સાંભળવું, જોવું, સ્પર્શ કરવો, સુંઘવું, લખવું, વાંચવું, લેવું, મૂકવું, ઊઘાડવું, વાસવું અને પોતપોતાના પ્રાપ્તવ્યવહારને લગતું કોઇ પણ કામ કરવું આ સર્વમાં પોતાના દેશના ને પોતાના વર્ગના શિષ્ટ માણસો કેમ વર્તે છે, વા શાસ્ત્રાનુસાર શિષ્ટોએ એવાં કામોમાં કેમ વર્તવું જોઇએ, તેનો પૂરતો વિચાર કરી જિજ્ઞાસુએ તે પ્રમાણે વર્તવા ધૈર્ય ને સાવધાનતા રાખી આદરપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. વળી તેણે શુભ વિચાર તથા શુભ ક્રિયાનાં ને

અશુભ વિચાર તથા અશુભ ક્રિયાનાં સ્વરૂપોને પણ જાણવાં જોઇએ. આ સર્વ બોલી જવામાં ને સાંભળવામાં લેશ પણ કઠણ હોય એમ જણાતું નથી, તેથી સામાન્યબુદ્ધિવાળાં મિથ્યાભિમાની માણસો આવાં કથનોને સાંભળી લે છે, ને આમાં પોતાને કાંઇ વિચારવાજેવું કે આચરણમાં મૂકવા જેવું નથી એમ ધારી તે કથનોઉપર જેવા ગંભીરપણાથી તેમણે વિચાર કરવો જોઇએ, તથા તે કથનોમાં કહેલી રીતે વર્તવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તેવો વિચાર કે પ્રયત્ન તેઓ કરતાં નથી. વેદાંતના પ્રકરણ, પ્રમેય કે આકર ગ્રંથોના શબ્દોનો પ્રતિધ્વનિ કરી દેખાડનારા, ને માત્ર શબ્દોપરના નૃત્યથી પ્રસન્ન થનારા મનુષ્યોને આશ્ચર્ય ઉપજાવનારા, કેટલાક પુરુષો જ્યારે સામાન્યવિવેકથી પણ રહિત જોવામાં આવે છે ત્યારે એક પણ રૂપીઓ જેની ગાંઠમાં ન હોય, ને જે પરાર્ધ રૂપીઆની મિથ્યા વાતો કરતો હોય તેના ઉપર વિવેકી શ્રોતાને જેવી ઉપહાસયુક્ત દયા ઉપજે તેવી ઉપહાસયુક્ત દયા આમના ઉપર પણ વિવેકી મનુષ્યોને ઉપજે છે.

જે નિરભિમાની જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય મુખ્યવિવેકની પ્રાપ્તિમાટે ગૌણવિવેક પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો હોય તેણે જેમ વિદ્યા, અધિકાર ને ધન મેળવવા ઇચ્છનાર મનુષ્ય તે તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવામાટે આદરપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે તેમ મુખ્યવિવેકને પ્રાપ્ત કરવાનો પોતાનો ઉદ્દેશ સતત સ્મરણમાં રાખીને

સર્વ ગૌણુવિવેકોને પ્રાપ્ત કરવા આદરપૂર્વક સતત પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. ઘણા કાલથી પોષણ પામેલા ગૌણ અવિવેકો પણ જો જિજ્ઞાસુ કંટાળ્યા વિના આદરપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યા કરે તોજ યોગ્ય સમયે માંડમાંડ દૂર થાય છે, પરંતુ તે અનાયાસે દૂર થઇ જતા નથી. આવો પ્રયત્ન પોતાનું હિત શામાં રહ્યું છે, ને પોતાનું અહિત શામાં રહ્યું છે, તેની સમજરૂપ વિવેકવિના મનુષ્યથી થઈ શકતો નથી. પોતાના હિતનું ને અહિતનું સ્વરૂપ સમજવામાં પણ પોતાના અંતઃકરણની કેટલેક અંશે નિર્મલતાની તથા સદ્ગુરુના ને સત્શાસ્ત્રના વચનમાં પ્રામાણિકપણાના નિશ્ચયની અપેક્ષા રહે છે.

પ્રાયશઃ એવું જોવામાં આવે છે કે પારમાર્થિક સાધનોમાં શ્રદ્ધાની ને તે સાધનો સિદ્ધ કરવાના ઉત્સાહની ન્યૂનતાથી અને સંસારાસક્તિ વા મૂઢતાથી ઘણા મનુષ્યોનાં અંતઃકરણોમાં પારમાર્થિક સાધનોના ઉપદેશનું ગ્રહણધારણ થોડું થઇ શકે છે, ને તે ઉપદેશનું યથાયોગ્ય ગ્રહણધારણ ન થઈ શકવાથી તથા પરેલા કુસ્વભાવોની પ્રબલતાથી તે ઉપદેશને તેમનાથી આચરણમાં મૂકવાનું બનતું નથી, વા બને છે તો બહુજ થોડે અંશે બને છે. આમ હોવાથી જોકે આ ગૌણવિવેકને લગતા ઉપદેશનો ઉપયોગ પણ ઘણા મનુષ્યો નહિ કરી શકે એમ અનુમાન થાય છે, તોપણ જેઓ ગૌણવિવેક પ્રાપ્ત કરવા ન્યૂનાધિકપણે પ્રયત્ન કરી શકે

૪૮૭૨

એવા હોય તેમને તે ગૌણુવિવેકની પ્રાપ્તિ કરવાના ઉપાયોનું દિગ્દર્શન ન કરાવવું તે અયોગ્ય ગણાય એમ સમજી તેવા અધિકારીઓમાટે અહિં શિષ્ટોમાં સ્વાભાવિકરીતે રહેલા તે ગૌણુવિવેકના સ્વરૂપનું તથા તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયોનું દિગ્દર્શન કરાવવાનો સ્વલ્પ પ્રયત્ન થાય છે.

૧ પ્રાતઃકાલે શય્યામાંથી ઊઠતી વેલા મનને ભય, ચિંતા કે રાગને વશ ન થવા દેતાં પ્રસન્ન રાખવું, ને થોડો સમય તેને ઇષ્ટદેવના સ્મરણમાં, ધ્યાનમાં કે સ્તુતિમાં જોડવું. તે વેલા ઉપરા ઉપર બગાસાં ખાધા કરવાં, આળસ મરડયા કરવું, કે રાડો પાડવા લાગવું એ યોગ્ય નથી. ૨ ધીમે ધીમે સંમુખ નીચી દૃષ્ટિ રાખીને ચાલવું. આપત્કાલવિના બહુ ઊતાવળા ચાલવું નહિ, વા દોડવું નહિ. ચાલતી વેલા આસપાસ કે પછવાડે જોવાની અગત્ય જણાય તો ઊભા રહીને જોવાયોગ્ય પ્રદેશભણી જોવું. ગુરુજનોની પછવાડે ચાલવું, પ્રયોજનવિના સાથે કે આગળ ન ચાલવું. ૩ ઊભા રહેવું તે વેલા શરીરને ડોલાવ્યા ન કરવું, ત્રાંસું ન થવા દેવું, તથા હાથ પગ કે મુખવડે કોઇ પણ પ્રકારના ચાળા ન કરવા. ૪ શ્રીસદ્‌ગુરુ, ઇષ્ટદેવની પ્રતિમા, માતપિતાદિ ગુરુજનો, કે અન્ય પૂજ્ય મનુષ્યોની અતિસમીપમાં કે તેમનાથી અતિદૂર ન બેસવું. વળી તેમની સમીપ એક પગ બીજા પગઉપર ચઢાવીને, વસ્ત્ર કે હાથવડે ગોઠણો બાંધીને,

તકીઆ આદિનું ઓઠીંગણુ દઈને, પગ લાંબા કરીને, સહજે આડે પડખે થઈને, કે પોતાની પીઠ કે પડખું તેમના ભણી રહે એવી રીતે વા ઢીંચણુ ડોલાવતા બેસવું નહિ. ૫ પગ લાંબા કરીને પડખાભર સૂવું, ચીતું કે ટુંટીઆં વાળીને સૂવું નહિ. નિદ્રાવેલા મોઢું ખુલ્લું ન રહે, વસ્ત્રો યોગ્ય રીતે રહે, ને પથારીથી શરીર નીચે ન જાય એમ સાવધાનતા રાખવી. ૬ દ્વિજે પૂર્વાભિમુખ કે ઉત્તરાભિમુખ બેસી પ્રાપ્ત થયેલા ભોજનના પદાર્થોનું મંત્રેલા જલવડે પ્રોક્ષણુ કરી, ને તે સર્વ પરમાત્માને અર્પણુ કર્યાની ભાવના કરી, પછી ધીમે ધીમે સારી રીતે ચાવીને જમવું. જમતી વેલા હાથના કાંડાપર દાળના કે કઢીના રેલા ન ઊતરે, મુખમાંથી તેના રેલા ન ઊતરે, ખાવાના પદાર્થો મુખમાંથી પાત્રમાં કે ભૂમિપર વારંવાર ન પડે, અવાજ ન થાય, તથા ભોજનપાત્ર ગંદું ન થાય એમ સાવધાનતા રાખી પરિમિત, પથ્ય ને પવિત્ર પદાર્થો ખાવા. ભોજનવેલા પૂર્વાચમન તથા ઉત્તરાચમન લેવાં. પોતાની પંક્તિમાં કોઈ જમતું હોય ત્યાંસુધી ઊત્તરાચમન ન લેવું. કોળીઓ મોંમાં લેતી વેલા કોઈની સાથે વાત ન કરવી. ૭ જલ આદિ પવિત્ર પ્રવાહી પદાર્થો ઊભા રહીને, ત્રાંસા રહીને, કે સૂઇને ન પીવા; સ્વસ્થ ચિત્તે સીધા બેસીને પીવા. અન્ય મનુષ્યે એઠા કરેલા પાત્રને સ્વચ્છ કર્યા વિના તે પાત્રવડે જલ આદિ ન પીવું. પીતાં પીતાં શરીરપર પાણી ન ઢોળાય તેની સાવધાનતા રાખવી. પીવા-

યોગ્ય પદાર્થો પીતી વેલા કોઇની સાથે વાત ન કરવી. ૮ તુરત માણુસોની દૃષ્ટિ ખેંચાય એવાં વસ્ત્રો ન પહેરવાં, આછકલાઇ કે અમર્યાદા જણાય એવી રીતે તે ન પહેરવાં, બહુ તડોતડ કે બહુ પહોળી રીતે ન પહેરવાં, પ્રસંગનો વિચાર કરીને તદનુસાર તે પહેરવાં, ને પોતાની સ્થિતિને શોભે એવાં પહેરવાં. ૯ મલમૂત્રનો ત્યાગ કરવાનો, દાતણુ કરવાનો, ને સ્નાન કરવાનો શિષ્ટાચાર ચારે વેદોનાં આહ્નિકપ્રકાશોમાં જણાવેલો હોવાથી અહિં તેનું પુનઃ કથન કરવું યોગ્ય ધાર્યું નથી. ૧૦ પ્રયોજનવિનાનું, સામા મનુષ્યના માનનો ભંગ થાય એવું, સામા મનુષ્યને મિથ્યા બોલવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે એવો સંભવ જણાય એવું, પોતાની શ્લાઘા સાંભળવાની ઇચ્છા આથી પૂરી થશે એવા અભિપ્રાયવાળું, ને પોતાની મહત્તા અન્ય મનુષ્યોમાં પ્રકટ કરવાના અભિપ્રાયવાળું કોઇને કાંઇ ન પૂછવું. વળી અસાધારણ પ્રયોજનવિના મારે વિષે અમુક શું કહે છે, તે શું કરે છે, તે શું વાંચે છે, ને તે શું માને છે, એવા નિરર્થક પ્રશ્નો પણ કોઇને ન પૂછવા. ૧૧ કોઈનું અહિત ન થાય એવું, નિર્દોષ પ્રમાણથી જેવું જાણ્યું હોય તેવું, શ્રોતાને પ્રિય લાગે તથા તેનું હિત કરે એવું, શ્રોતાને ભય કે ચિંતાની પ્રાપ્તિ નહિ કરાવનારું, ગુરુજનોની વાતચીતમાં ભંગાણ નહિ પાડનારું, પૂરતો વિચાર કરી નક્કી કરેલું, ને શ્રોતાને સહેલાઈથી સમજાય એવું સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી પ્રસંગાનુસાર તથા ધર્માનુસાર બોલવું. ૧૨

અધર્મની પ્રાપ્તિ નહિ કરનારું, શુદ્ધ વ્યવહાર સાધવામાં કે પરમાર્થનાં સાધનો સાધવામાં ઉત્સાહ વધે એવું, પોતાના આપ્ત વ્યવહારમાં કે પારમાર્થિક સાધનમાં ઉપયોગી હોય એવું, ને ચિત્તની શાંતિમાં વધારો કરનારું સમભાવ રાખીને સાંભળવું. ૧૩ કોઈ પણ પ્રકારના કુસંસ્કાર નહિ પાડનાર પણ સુસંસ્કાર પાડનાર, ને અંતઃકરણ તથા ઇંદ્રિયોને અનુચિત ક્ષોભ નહિ ઉપજાવનાર પણ તેમને શાંત કરનાર હોય તે જોવું, પણ તેથી વિપરીત હોય તે ન જોવું. ૧૪ અંતઃકરણની પવિત્રતા, સૂક્ષ્મતા ને એકાગ્રતા વધારનારા પ્રાણિપદાર્થોનો સ્પર્શ કરવો, તથા એવા પદાર્થો સુંઘવા, પરંતુ અંતઃકરણની મલિનતા, સ્થૂલતા ને ચંચલતા વધારનારા પ્રાણિપદાર્થોનો સ્પર્શ કરવો કે તેવા પદાર્થોને સુંઘવા એ કામ ભૂલથી પણ ન કરવાં. ૧૫ પોતાની ને અન્યની યોગ્યતા ને સ્થિતિનો વિચાર કરીને, પ્રયોજનનો વિચાર કરીને, રાગદ્વેષાદિના પ્રબલ વેગોને વશ નહિ થઈને, ધાર્મિક બલને હૃદયમાં જાગ્રત્ રાખીને, ને પરિણામનો વિચાર કરીને, શુદ્ધ તથા સ્વચ્છ લખવું. ૧૬ પોતાના અંતઃકરણમાં શુભ સંસ્કારો પાડનારું, પોતાના આપ્તવ્યવહારમાં કે ચાલતા અથવા આગળ ઉપર આવનારા પારમાર્થિક સાધનમાં નવું અજવાળું પાડનારું, ને ધાર્મિકબુદ્ધિ તથા શુભગુણોમાં વૃદ્ધિ કરવાના કામમાં ઉપયોગી થઇ પડનારું વાંચવું, પણ સ્મરણશક્તિને બલહીન કરનારું, અંતઃકરણ તથા ઇંદ્રિયોમાં અયોગ્ય ક્ષોભ

ઉપજાવનારું, ધર્મભ્રષ્ટ કરનારું, શુભગુણોથી દૂર કરી દુર્ગુણોનું પોષણ કરનારું, તથા સ્વકર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ કરનારું ન વાંચવું. ૧૭ કોઇ પણ પદાર્થ લેવો હોય તથા મૂકવો હોય તો પોતાના હાથની પવિત્રતા તથા ભૂમિની પવિત્રતા જોઇને વા કરીને તે પદાર્થ લેવો તથા મૂકવો; તેમજ ધીરેથી તથા જોઈને તે લેવો તથા મૂકવો. ૧૮ બારી, બારણાં, કપાટ ને પેટી ઇત્યાદિ ધીરજ રાખીને ઊઘાડવાં; તથા ધીરજ રાખીને તે વાસવાં. ૧૯ ખેતી, વ્યાપાર, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સેવા, વકીલાત, દલાલી અને આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવાના અન્ય ધંધાઓને લગતું જે જે કામ કરવું તે તે કામ પ્રામાણિકતાથી ને સાવધાનતાથી સારામાં સારું ને સમયસર કરવું.

મોઢામાં ને નાકમાં આંગળાં નાંખ્યાં કરવાં, તથા હાથનાં આંગળાંના નખો કરડવા એ પણ ગૌણ અવિવેક હોવાથી ત્યજવાયોગ્ય છે; ને પ્રયત્ન કર્યા વિના બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખી જેને તેને બ્રહ્મની કેમ ઊતાવળે પ્રાપ્તિ થાય એમ પૂછ્યા કરવું તે પણ ગૌણ અવિવેક હોવાથી ત્યજવાયોગ્ય છે.

પૂર્વજન્મોનાં પુણ્યોવિના ને શિષ્ટ પુરુષોના શિષ્ટાચારનું સમજપૂર્વક અનુકરણ કરવાનો સ્વભાવ રાખ્યા વિના માત્ર ઉપદેશ સાંભળવાથીજ શિષ્ટાચારનું પરિપાલન થઇ શક્તું નથી. સમજવામાટે તેનું એક પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ લઇએ. પવિત્ર

બ્રહ્મસૂત્રે એટલે જનોઇએ દ્વિજે કુંચીઓ બાંધવી કે તેવડે બરડો ખંજોળવો એ ઉચિત નથી એવું એકથી વધારે વાર સાંભળ્યા છતાં તથા શિષ્ટ પુરુષો તેમ કરતા નથી એમ જાણ્યા છતાં પણ કેટલાક દ્વિજો જનોઇએ કુંચીઓ બાંધે છે, ને અગત્ય જણાય ત્યારે તે વડે બરડો પણ ખંજોળે છે. એ ગૌણ અવિવેક એમ સૂચવે છે કે એમ વર્તનારાઓમાં કાં તો ઉપદેશનું ગ્રહણધારણ કરવાનું બલ ન્યૂન છે, વા આમ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી એવો વિપર્યય દુરાગ્રહ તેમને બંધાયો છે, વા તેમનામાં શિષ્ટોના શિષ્ટાચારનું અવલોકન કરવાનું તથા તે શિષ્ટાચારોનું અનુકરણ કરવાનું બલ ન્યૂન છે. આ જગત્‌માં ઉંઘતા અંતઃકરણવાળા મનુષ્યો શિષ્ટાચારનું શાંતિથી અવલોકન કરતા નથી, ને તેનું ઉત્સાહથી અનુસરણ કરતા નથી, તેથી તેઓ ગૌણ વિવેક મેળવી શકતા નથી.

જિજ્ઞાસુએ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવાનો પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ સતત સ્મરણમાં રાખવો, કદીપણ ભૂલવો નહિ, ને તદનુકૂલ પોતાનો સર્વ વ્યવહાર રાખવો. પૂર્વોક્ત ઉદ્દેશનો વિઘાત કરનાર કોઇ પણ વ્યવહાર ન સેવવો. સત્યના પક્ષપાતી થવું, અસત્યના પક્ષપાતી નજ થવું. આપેક્ષિક સત્ય ને વાસ્તવિક સત્યનો પણ વિચાર કરવો, અને વાસ્તવિક સત્યના પક્ષપાતી થઇ આપેક્ષિક સત્યના પક્ષપાતી મટવું.

બુદ્ધિનો સંપૂર્ણ વિકાસ થઇ જ્યારે તે પરમસત્યને અનુભવે છે ત્યારેજ તે શાંત થાય છે, માટે બુદ્ધિનો વિવેકવડે વિકાસ કર્યા કરવો. પરમસત્યને પ્રાપ્ત કરવામાટે પ્રયત્ન કરનારાઓને જોઇને જિજ્ઞાસુએ પ્રસન્ન થવું, ભ્રાંત મનુષ્યો-ની સાથે વિવાદ ન કરવો, અને જેઓ પરમસત્યની પ્રાપ્તિ-માટે પ્રયત્ન ન કરતા હોય, પણ અસત્ પ્રાણિપદાર્થોની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન કરતા હોય, ને તેમના ઉપભોગમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હોય તેમના ઉપર દયા રાખવી.

જિજ્ઞાસુએ પોતાના અંતઃકરણમાંથી ઉપજતી ઇચ્છા-ઓનો હેયોપાદેયરૂપે વિવેક કરવો. જે ઇચ્છાઓ આત્મજ્ઞાન મેળવવામાટે આગળ વધવામાં ઉપયોગી હોય, વા આત્મજ્ઞાન-નાં સાધનોનો વિઘાત કરનારી ન હોય, વા પ્રાપ્તવ્યવહારને લગતી નિર્દોષ હોય, એમને ઉપજવા દેવી, ને તેમને તેમનું કાર્ય કરવા દેવું; પણ જે ઇચ્છાઓ આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોનો વિઘાત કરનારી, ને ઇંદ્રિયોમાં નિષિદ્ધરાગો ઉપ-જાવી અશુભ સંસ્કારો પાડનારી હોય તેને ઉત્પન્ન થતી અટકાવવી.

અવશ્ય કરવાયોગ્ય ઉપયોગી કાર્યમાં બહિર્મુખ અંતઃ-કરણ, ઇંદ્રિયો ને શરીરની સૂચનાને વશ થઇ જિજ્ઞાસુએ તે કાર્ય કરવાથી ન અટકવું, પણ તેમને સમજાવીને તે કાર્યમાં જોડવાનું બલ રાખવું.

સ્થૂલશરીર આત્મા નથી, ઇંદ્રિયો આત્મા નથી, પ્રાણ આત્મા નથી, ને અંતઃકરણ વા તેના ઉપાદાનકારણરૂપ અજ્ઞાનનો અંશ પણ આત્મા નથી, પરંતુ અંતઃકરણ વા અજ્ઞાનના અંશની અંતર અસંગ ને નિર્વિકાર રહી તેને સત્તાસ્ફૂર્તિ આપનારું જે તત્ત્વ છે તેજ આત્મા છે. અન્ય સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા પણ તેવોજ છે. જડરૂપે પ્રતીત થતા પદાર્થો પણ ચેતનમાં કલ્પાયેલા હોવાથી તેમનું સ્વરૂપ પણ ચેતન વા આત્માથી ભિન્ન નથી. સર્વ આત્માઓ ચેતનરૂપ હોવાથી તથા ચેતનમાં કોઈ પણ પ્રકારની વિલક્ષણતા ન હોવાથી સર્વ આત્માઓ ચેતન વા બ્રહ્મરૂપજ છે. એવી રીતે સર્વ પ્રાણીઓ તથા અન્ય પદાર્થોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે; ને તે સત્ય છે, અને તે બ્રહ્મમાં કલ્પાયેલું સર્વ જગત્ મિથ્યા છે; આમ સંશયવિપર્યયરહિત સુદૃઢ સમજાય ત્યારે વિવેકની પ્રાપ્તિ થઇ ગણાય. ચિત્રમાંનું અમૃત જેમ અમૃત નથી તેમ માત્ર વાતોમાંજ રહેલો વિવેક વિવેક નથી. જે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં દૃઢ વિવેક ઉદય પામ્યો હોય તે મનુષ્યના હૃદયમાં હવે પછી કહેવાશે તે વૈરાગ્ય ઉદય પામે છે, તથા તે સ્થિર થઇ શકે છે.

આ લોકમાં ઉત્તમ ગણાતા ભોગ્ય પદાર્થોથી માંડીને સત્યલોકમાં રહેલા સર્વોત્તમ ગણાતા ભોગ્ય પદાર્થોમાં રમણીયપણાની બુદ્ધિની નિવૃત્તિવડે રાગ ન રહે તે વૈરાગ્ય

કહેવાય છે. સર્વ ભોગ્ય પદાર્થો ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામનારા, વિનાશી, હિંસાદિ પાપકર્મ કર્યા વિના પ્રાપ્ત નહિ થનારા, પ્રકટ અપ્રકટ મલિનતાવાળા, પરાધીન, ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થનારા, ઉપભોગવડે ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણના સાત્ત્વિકબલને હણનારા, અને અંતઃકરણને પોતાનામાં બાંધી રાખી તેને વાસ્તવિક સુખની પ્રાપ્તિ નહિ થવા દેનારા છે. ઉપર કહેલી રીતે ભોગ્ય પદાર્થોમાં વારંવાર દૃઢ દોષદર્શન કર્યા કરવાથી તે મનુષ્યના હૃદયમાં તે ભોગ્ય પદાર્થોમાં જે રાગ રહ્યો હોય તે દૂર થાય છે, ને તેના હૃદયમાં વૈરાગ્યનો આવિર્ભાવ થાય છે. વીજળીના ઝબકારાજેવું ક્ષણસ્થાયી દોષદર્શન સ્થાયી વૈરાગ્ય ઉપજાવી શકતું નથી, પણ સર્વદા જાગ્રત્ રહેનારું દોષદર્શન સ્થાયી વૈરાગ્ય ઉપજાવી શકે છે. પછી તે મનુષ્યને ભોગ્ય પદાર્થોનો ઉપભોગ કરવામાં રુચિ રહેતી નથી, પણ તે ભોગ્ય પદાર્થોના ત્યાગમાં તેની રુચિ રહે છે. આવી રીતે ભોગ્ય પદાર્થોમાં રુચિ ન રહેવાથી પછી તેના ચિત્તમાં આ લોકના ઉત્તમ ભોગ્ય પદાર્થોથી માંડીને સત્યલોકસુધીના સર્વોત્તમ ગણાતા ભોગ્ય પદાર્થોમાં હીનતા ઉપજતી નથી, ને તે સર્વ ભોગ્ય પદાર્થો તેને સૂકા તણખલાતુલ્ય તુચ્છ સમજાય છે. આવા વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયેલું અંતઃકરણ વૈરાગ્યના અવધિને પ્રાપ્ત થયેલું ગણાય છે.

જિજ્ઞાસુ મનુષ્યના હૃદયમાં વિવેકનો ઉદય થવાથી

તે શુભ તથા અશુભને સમજી શકે છે, તેથી તે દશ ઇંદ્રિયોના તથા અંતઃકરણના નિષિદ્ધ વિષયોનો ત્યાગ કરે છે. પછી તેના ચિત્તમાં જ્યારે વૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે ત્યારે દશ ઇંદ્રિયોના તથા અંતઃકરણના વિહિત વિષયોમાં પણ તેના ચિત્તમાં રાગ રહેતો નથી. જ્યારે જિજ્ઞાસુ મનુષ્યને આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેની ઇંદ્રિયોનો પોતપોતાના વિષયોભણીનો વેગ શાંત થઇ જાય છે, ને તેનું અંતઃકરણ રાગપૂર્વક વિષયોનાં ચિત્રો રચવાનું ને તેમાં ભ્રમણ કરવાનું ત્યજી દે છે. જે અંતઃકરણમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે તે અંતઃકરણ સહનશીલતાવાળું થવાથી કોઇનો દ્વેષ કરતું નથી, તથા પ્રાણિપદાર્થોમાંની તેની મમતા છૂટી જવાથી તે કોઇથી ભય પણ પામતું નથી.

વિવેક મનુષ્યને અનિત્ય એવી સ્થૂલભૂમિકાથી, સૂક્ષ્મભૂમિકાથી તથા સૂક્ષ્મતર ભૂમિકાથી નિત્ય એવી સૂક્ષ્મતમ ભૂમિકાના ભેદનો નિશ્ચય કરાવે છે, અને વૈરાગ્ય દોષદર્શનવડે સ્થૂલભૂમિકાના ભોગ્ય પદાર્થોમાં, સૂક્ષ્મભૂમિકાના ભોગ્ય પદાર્થોમાં, ને સૂક્ષ્મતર ભૂમિકાના ભોગ્ય પદાર્થોમાં તે મનુષ્યના ચિત્તમાં રહેલી અભિલાષાને નિવૃત્ત કરે છે.

જિજ્ઞાસુએ પ્રથમ બ્રહ્મરૂપ થવાની ઇચ્છાને વેગવાળી કરવી, ને વ્યવહારની બીજી સર્વ ઇચ્છાઓને શમાવવા પ્રયત્ન કરવો. સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, માન ને સત્તાદિની ઇચ્છાઓને

બલિહીન કર્યા કરવી. સ્વર્ગનાં સુખો પણ વિનાશી હોવાથી તે પણ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી એમ સમજી તેની ઇચ્છા પણ હ્રુદયમાં ન ઉપજવા દેવી. કોઇના ઉપર ઉપકાર કરીને પ્રત્યુપકારની ઇચ્છા ન કરવી, ને તેની પાસેથી ઉપકારના બદલામાં ખુશામતનાં વચનો સાંભળવાની ઇચ્છા પણ ન કરવી. કર્તાપણાનું અભિમાન તથા ફલની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરી પોતાનું જે કર્તવ્યકર્મ હોય તે ઉત્સાહ ને સાવધાનતાથી કરવું. શુભકર્મ કે ધ્યાનાદિવડે પ્રાપ્ત થનારી ચિત્તની એકાગ્રતાની વિરોધી સિદ્ધિઓને પણ ન ઇચ્છવી.

જે પુરુષના ચિત્તમાં સ્રીશરીરવિષે ને જે સ્રીના ચિત્તમાં પુરુષશરીરવિષે રમણીયપણાની બુદ્ધિને લીધે આરૂઢ રાગ રહેતો હોય તે પુરુષે ને તે સ્રીએ સ્રીશરીરમાં તથા પુરુષશરીરમાં રહેલા સર્વ મલિન ને દુર્ગંધયુક્ત પદાર્થોને વિવેકવડે પૃથક્ કરીને જોવા. આવો વિવેક જો આદરપૂર્વક કરવામાં આવે તો તેમના ચિત્તમાં તે શરીરોમાં રહેલી રમણીયપણાની ભ્રાંતિ દૂર થઇ તેમના ચિત્તમાં તે શરીરોમાં રહેલો આરૂઢ રાગ દૂર થઇ જશે.

પુત્ર પણ ઉત્પત્તિની પહેલાં પોતાની અપ્રાપ્તિવડે માબાપને દુઃખ આપે છે, જન્મ્યા પછી ગ્રહનક્ષત્રાદિના દોષથી ને રોગયુક્ત શરીર થવાથી તે દુઃખ આપે છે, ઇંદ્રિયોની ન્યૂનતાથી, નહિ ભણવાથી, કન્યા નહિ મળવાથી, કે દુરા-

ચારી થવાથી પણ તે માતપિતાને દુ:ખ આપે છે, અને ધન-વાન્, આજ્ઞાપાલક ને વિદ્વાન્ થઇને જો તે મરે છે તો માત-પિતાના ચિત્તને તે બહુ દુઃખ આપે છે. આવી રીતે વિવેક કરવાથી પુત્રમાં રહેલો આરૂઢ રાગ મનુષ્યના હૃદયમાંથી દૂર થઈ જાય છે.

ધન મેળવવાના પ્રયત્નમાં દુઃખ રહેલું છે, પ્રાપ્ત કરેલા ધનના રક્ષણમાં દુઃખ રહેલું છે, તેનો વ્યય કરવાથી તે ખૂટી જશે એવા ભયથી તેનો વ્યય કરવામાં દુઃખ રહેલું છે, ને જો તે ધનનો નાશ થઈ જાય તો તેમાં મમતા રાખનારને તે મહાદુઃખનો અનુભવ કરાવે છે. આવી રીતે ધન સર્વદા દુઃખ દેનારું છે એવો વિવેક જો મનુષ્યના ચિત્તમાં ઉદય પામે તો તેના ચિત્તમાં રહેલી દ્રવ્યની આરૂઢ અભિલાષા દૂર થઈ જાય છે. આવો મનુષ્ય ઉદારહૃદયવાળો હોવાથી તે પોતે પોતાના વૈભવપ્રમાણે ખાય છે, પીએ છે, ને ઓઢેપહેરે છે, તથા પોતાનાં સગાંઓની તથા નોકરોની ખાવાપીવા આદિમાં સારી પેઠે સંભાળ રાખે છે, ને સર્વ પ્રાણીઓને બનતો સંતોષ આપે છે.

એકજ અસંગ આત્માને માન તથા કીર્તિની શી અગત્ય છે? ને અન્યને અભાવે તેને માન આપનાર કે તેનાં વખાણ કરનાર પણ કોણ છે? જે માન તથા કીર્તિ ક્ષણભંગુર છે; ને જે આત્માને કાંઇ પણ કામનાં નથી, તેવા માન ને કી-

તિમાં વિવેકીએ શામાટે તૃષ્ણા રાખવી જોઈએ ? આવો વિવેક પ્રાપ્ત થવાથી માન તથા કીર્તિમાં રહેલી તૃષ્ણા મનુષ્યના હ્રદયમાંથી દૂર થઇ જાય છે.

વ્યાવહારિક સત્તા પણ અનિત્ય હોવાથી તથા પ્રાયશઃ અનર્થમાં જોડવાના સ્વભાવવાળી હોવાથી તેની તૃષ્ણા પણ ત્યજવાયોગ્ય છે.

ક્રોધાદિ અંતઃકરણના દોષો પણ તેમાં રહેલા અપકારકપણાના દૃઢ વિવેકના ઉદયવડે અંતઃકરણમાંથી દૂર થઈ જાય છે. ક્રોધ દૂર થવાથી નિર્દયતા દૂર થઇ જાય છે, તેથી આ જિજ્ઞાસુ સર્વના ઉપર દયા રાખે છે, અને સગાંવહાલાં, નોકર કે અન્ય પ્રાણીઓઉપર તે નિર્દય થતો નથી.

જે જિજ્ઞાસુ મનુષ્યના હ્રદયમાં વિષયવૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થઇ હોય તે જિજ્ઞાસુ મનુષ્યને આગળ કહેલી શમાદિ છ સંપત્તિની પ્રાપ્તિ કરવામાં શ્રમ પડતો નથી. મનુષ્યની ઇચ્છા થાય ત્યારે પોતે પોતાના અંતઃકરણને વિષયોથી પાછું વાળી શકે, તથા તેને શાંત રાખી શકે, આવું બલ તે **શમ** કહેવાય છે. જે અંતઃકરણ વિવેક તથા વૈરાગ્યથી યુક્ત હોય છે તે અંતઃકરણ પ્રાપ્ત શુભકર્મનો પરિત્યાગ કરી રાગદ્વેષપૂર્વક ભોગ્ય પદાર્થોભણી દોડતું નથી. આવા અંતઃકરણમાં રાગદ્વેષનો વેગ વધારે પ્રમાણમાં પ્રકટી ન શકવાથી તે અંતઃકરણ પ્રાયશઃ શાંત રહે છે. આવી રીતે પોતાના અંતઃકરણ-

ને વશ વર્તાવવામાં જે પુરુષ સમર્થ થાય તે પુરુષ શમ-નામની સંપત્તિવાળો કહેવાય. જેમ અશ્વવાર (ઘોડેસવાર) અશ્વારૂઢ કહેવાય છે તેમ શમવાળો પુરુષ અંતઃકરણારૂઢ કહેવાય છે. શમનામની સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર પુરુષે અંતઃકરણના આત્મપ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરવાના શુદ્ધસાત્વિક-બલનું તિરોધાન કરનારા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, દંભ, ભય ને ખેદાદિ દુષ્ટ મનોવિકારોને તથા દુષ્ટ લાગણી-ઓને વશ કરવાનો પ્રયત્ન રાખવો જોઇએ. શાસ્ત્રજ્ઞાનનું ને સાધનોનું અભિમાન પણ તેણે ન કરવું. ખેદ તથા ભયથી પોતાના મનને મોકળું રાખી મનોનિગ્રહ કરવા પ્રયત્ન કરવો, મનની શાંતિ ને ગંભીરતા વધારવા પ્રયત્નશીલ રહેવું, અને નિરાશ ન થવું. એકજ પ્રકારના ઉપયોગી પવિત્ર વિચારમાં પોતાના મનને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો, પણ તેને જે તે વિચારોમાં ભટકતું કે સુષુપ્તજેવું ન રહેવા દેવું. પોતાના મનને સર્વદા વિશુદ્ધ પ્રેમવાળું રાખી સૌનું ભલું ઇચ્છવું, કોઇનું ભુંડું ન ઇચ્છવું, તથા કોઇના ઉપર ધિક્કારની લાગણી ન રાખવી. વળી તેણે જેના તેના કામમાં નકામા ડાહ્યા થવાનો સ્વભાવપણ ન રાખવો.

જે મનુષ્યનું અંતઃકરણ વશ વર્તતું હોય તેની ઇંદ્રિયો પણ વશ વર્તવા લાગે છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિ-યોને વશ વર્તાવવી તે દમ કહેવાય છે. જે મનુષ્યે વિવેક, વૈરાગ્ય ને શમની પ્રાપ્તિ કરી હોય તેની ઇંદ્રિયો અલ્પ

યત્ને વશ વર્તવા લાગે છે. કુમાર્ગે ચાલનારી ઇંદ્રિયો મનુષ્યને અનર્થની સાથે જોડે છે, ને વશ વર્તનારી સુમાર્ગગામી ઇંદ્રિયો મનુષ્યનું હિત સાધવામાં તેને સાહાય્ય કરે છે. ઇંદ્રિયોનો પોતપોતાના વિષયોભણી જે બાહ્યવેગ છે તે બાહ્યવેગને પાછો વાળી ઇંદ્રિયોને અંતઃકરણને વશ વર્તનારી કરવી. વશ થયેલી ઇંદ્રિયો પોતાની મેળે પોતપોતાના વિષયોભણી રાગદ્વેષથી દોડતી નથી, ને અંતઃકરણને બલાત્કારે પોતપોતાના વિષયોભણી ખેંચતી પણ નથી, તેથી અંતઃકરણની સ્વસ્થતામાં ભંગ પડતો નથી. જિજ્ઞાસુએ પોતાની ઇંદ્રિયોનો સદુપયોગ કરવાનો સ્વભાવ પાડવો, ભૂલથી કદીપણ તેનો દુરુપયોગ ન કરવો. તેણે ભૂલથી કોઈની નિંદા ન કરવી, તથા કોઇની નિંદા ન સાંભળવી. કોઇની ચાડી ખાવી નહિ, ને પૂછ્યા વિના બહુધા ન બોલવું. જે જે ઇંદ્રિયવડે પોતાનું તથા અન્યનું નિર્દોષ હિત સાધી શકાય એમ હોય તે તે ઇંદ્રિયવડે પોતાનું તથા અન્યનું નિર્દોષ હિત સાધવું, પણ તે ઇંદ્રિયોવડે પોતાનું તથા પરનું અહિત કદીપણ ન સાધવું.

શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્‌ગુરુના તથા સતશાસ્ત્રના ઉપદેશમાં પ્રામાણિકપણાનો નિશ્ચય તે શ્રદ્ધા કહેવાય છે. આ શ્રદ્ધા અથવા વિશ્વાસ હોય તોજ જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકે, અન્યથા ન કરી શકે.

જે અંતઃકરણમાં વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ ને દમ હોય તે અંતઃકરણમાંજ અડગ સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા પ્રકટી શકે છે. આંધળી અને ક્યારેક મુઆજેવી ને ક્યારેક જીવતાજેવી પ્રતીત થનારી શ્રદ્ધા જિજ્ઞાસુને ઉપયોગી નથી. તેણે તો પોતાના અંતઃકરણના ઉંડાણમાં પણ અશ્રદ્ધાનો ગંધ ન રહે એવી સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાજ પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. પોતાને જિજ્ઞાસુ, મુમુક્ષુ કે મોક્ષસાધક માનનારાઓમાંના જેઓ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને પોતાની મેળે નિરંતર આદરપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરતા નથી તેઓમાં સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાનો અભાવ છે એમ કહ્યા વિના બીજી ગતિ નથી. સન્માર્ગમાં આગળ વધવામાં બનાવટી શ્રદ્ધા કામ આવતી નથી, ત્યાં તો ખરેખરી સાચી શ્રદ્ધા હોય તેજ કામ આવે છે. હું યોગ્ય પ્રયત્નવડે અવશ્ય આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીશ એવી શ્રદ્ધા પણ જિજ્ઞાસુએ રાખવી જોઇએ. એવી શ્રદ્ધા-વિના પણ તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનું પ્રેમપૂર્વક યથાયોગ્ય અનુષ્ઠાન કરી શકશે નહિ.

પોતાની શ્રદ્ધાપ્રમાણેના સ્વધર્મના પાલનમાં પોતે પ્રયત્ન કરવો, પણ અન્ય મનુષ્યના ધર્મની નિંદામાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી. જો તેઓ સત્ય ધર્મ ન સમજી શકતા હોય તો તેઓ દયાનાં પાત્ર છે, પણ દ્વેષનાં પાત્ર નથી, એમ વિચારવું.

રાગદ્વેષાદિના સંસ્કારો ઉદ્‌ભૂત થયા છતાં અથવા બહારની અનુકૂલપ્રતિકૂલ સામગ્રી આવી મળ્યા છતાં પોતાના ચિત્તમાં રાગદ્વેષાદિરૂપ વિક્ષેપ ન ઉપજવા દેવાનું ને બ્રહ્મમાં વા કર્તવ્યમાં મનને એકાગ્ર રાખવાનું બલ તે સમાધાન કહેવાય છે. પ્રારબ્ધને લીધે વિક્ષેપ ઉપજાવનારી અંતરબહારની ગમે તેવી બલવાન્ સામગ્રી આવીને પ્રાપ્ત થાય છતાં બ્રહ્મસ્વરૂપ ને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં જે પોતાના મનની એકાગ્રતાને ન ચુંથાવા દે તેજ પુરુષ સમાધાનવાળો ગણાય. જે જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય સમાધાનરૂપ સંપત્તિવિનાનો હોય છે તે જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય પોતાના ચિત્તની ચંચલતારૂપ દોષથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો સિદ્ધ કરવા સમર્થ થઈ શકતો નથી. બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનાં સાધનોના અનુષ્ઠાનમાં જિજ્ઞાસુનું અંતઃકરણ સ્વાભાવિક વલણુવાળું રહે ત્યારે તેના અંતઃકરણમાં સમાધાનરૂપ સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થઈ ગણાય.

અભ્યુદયના હેતુરૂપ સર્વ સકામકર્મોના તથા અધોગતિના હેતુરૂપ સર્વ નિષિદ્ધકર્મોના અશુભ પરિણામનો વિચાર કરીને તે સર્વ સકામકર્મોનો તથા નિષિદ્ધકર્મોનો પરિત્યાગ કરવો, અને શબ્દાદિ સર્વ વિષયો ને તેમની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં રહેલો આરૂઢ રાગ પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં પરમ અપકાર કરનારો છે એમ સમજી આ લોકના તથા સ્વર્ગાદિના સર્વ વિષયોમાં તથા તેમની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં અંતઃ-

કરણની ઉદાસીનતાજેવી સ્વાભાવિક સ્થિતિ કરવી, તે ઉપ-રામ કહેવાય છે. સત્યલોકસુધીનાં વિષયજન્ય સુખોમાં તથા તેમની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં કર્મો તથા ઉપાસનામાં અંતઃ-કરણનો વેગ ન રહે, પણ ઊલટું તેમનામાં દોષદર્શન કરી સ્વાભાવિકરીતે તે તેમનાથી પાછું વળેલું રહે તે ઉપરામરૂપ સંપત્તિ હોય તોજ અંતઃકરણ અન્યના આકર્ષણને અભાવે બ્રહ્મને જાણવાનાં સાધનોનું સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરી શકે છે, ને તે બ્રહ્મની સમીપ જતું જાય છે.

પોતાના સ્થૂલશરીરને કોઈ પણ પ્રકારનો નાનો કે મોટો રોગ થાય; પોતાના અંતઃકરણ, ઇંદ્રિયો તથા સ્થૂલશરીરના સામર્થ્યની ક્ષીણતા થયેલી જણાય, ક્ષુધા તથા તૃષાના દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય; સર્પ, વીંછી, વાઘ, વરુ, શત્રુ કે ચોરાદિથી પીડા થાય; અને અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, તાપ ને ટાઢથી તથા ગ્રહભૂતાદિથી પીડા થાય તે સર્વમાં આ સર્વ મારા પાપસંસ્કારો-ને દૂર કરવા મને પ્રાપ્ત થયેલ છે એમ સમજી પોતાના મનને પ્રસન્ન રાખવું, ક્લેશને વશ ન થવા દેવું, તે તિતિક્ષા વા વા સહનશીલતા કહેવાય છે. પ્રાપ્ત થયેલું દુઃખ જો ભોગવ્યા વિના છૂટકોજ નથી તો પછી ચિંતા તથા વિલાપ ન કરતાં તે પ્રસન્નતાથી ભોગવવું એમાંજ શોભા છે. કોઇ પણ પ્રકાર-ના દુઃખનો મારા આત્માની સાથે લેશ પણ સંબંધ નથી, તથા આ પ્રાપ્ત દુઃખના કરતાં બીજાં ઘણાં મોટાં દુઃખો

જગત્‌માં છે તેમાંનું એક કે અનેક દુઃખ કે દુઃખો મને પ્રાપ્ત થયાં નથી, તો પછી મારે આ અસત્ય ને તુચ્છ દુઃખથી નકામો કલેશ શામાટે કરવો જોઇએ ? એમ વિચારી દુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ હોય ત્યારે પોતાના મનને પ્રસન્ન રાખવું. વસ્તુતાએ અહિં દુઃખ એવી કાંઇ વસ્તુજ નથી. અમુક પ્રકારની સ્થિતિ ભ્રાંતિવડે સુખરૂપ માની લીધેલી હોવાથી તેનાથી વિપરીત સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થયે ભ્રાંતિવડે મન કલેશાનુભવ કરવા લાગે છે, અને પ્રાપ્તિપદાર્થમાં મમતા રાખવાની ભૂલથી તેમના વિયોગ કે વિનાશવડે મન અવિવેકને વશ થઇ દુઃખાનુભવ કરવા લાગે છે. જેમ પ્રતિકૂલ સ્થિતિમાં મનને પ્રસન્ન રાખવું, તેમ અનુકૂલ સ્થિતિને મિથ્યા ગણી તે અનુકૂલ સ્થિતિમાં ગર્વાદિને વશ ન થતાં પોતાના મનને સમભાવવાળું એટલે પ્રસન્ન રાખવું. આ વિશ્વમાં સર્વ મનુષ્યને ન્યૂનાધિક દુઃખની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ હોવાથી સર્વ મનુષ્યોએ પોતાના વ્યવહારની તથા પરમાર્થની સિદ્ધિમાટે તિતિક્ષાનામની સંપત્તિ સંપાદન કરવી જોઈએ.

મોક્ષ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા તે મુમુક્ષુતા કહેવાય છે. જેમ બહુ દિવસના ભૂખ્યાને ભોજનની, બહુ તરસ્યાને જલ પીવાની, બહુ દિવસના ઊજાગરાવાળાને ઉંઘવાની, દુઃખમય કારાગારમાં પડેલાને તે કારાગારમાંથી બહાર નીકળવાની, ઊનાળાના સૂર્યના મધ્યાહ્નકાલના તાપથી તપેલાને મોટા વૃક્ષની શીતલ છાયામાં બેસવાની, ને ઉંડા પાણીમાં ડુબતા-

ને બહાર નીકળવાની જેવી તીવ્ર ઇચ્છા હોય છે તેવી તીવ્ર ઇચ્છા જો આ દુઃખમય સંસારમાંથી બહાર નીકળવાની મનુષ્યને થાય તો તે મનુષ્ય મુમુક્ષુ કહેવાય. મોક્ષ મેળવવાની સામાન્ય બલવાળી ઇચ્છા સ્વશરીરમાં તથા અન્ય અનુકૂલ પ્રાણિપદાર્થમાં રહેલા ચિરકાલના દૃઢ રાગને અને પ્રતિકૂલ પ્રાણિપદાર્થમાં રહેલા ચિરકાલના દૃઢ દ્વેષને દૂર કરી શકતી નથી, માટેજ મોક્ષ મેળવવાની સામાન્ય ઇચ્છાને મુમુક્ષુતા કહી નથી, પણ મોક્ષ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છાને મુમુક્ષુતા કહી છે. આવી મુમુક્ષુતાનો હૃદયમાં આવિર્ભાવ થયા વિના જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય જ્ઞાનનાં શ્રવણાદિ સાધનોનું ઉત્સાહપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરી શકે નહિ.

આ ચાર સાધનોમાં વૈરાગ્ય, શ્રદ્ધા ને મુમુક્ષુતા આ ત્રણ સાધનો જો જિજ્ઞાસુના હૃદયમાં બલવાન્ હોય તો તે જિજ્ઞાસુ બીજાં સર્વ સાધનો પ્રાપ્ત કરી શકે છે, ને પરમાર્થનાં સાધનોમાં આગળ વધી શકે છે.

આ ચાર સાધનોનાં નામો તથા તેમનાં સ્વરૂપો સ્મરણમાં રાખવાથીજ જિજ્ઞાસુને વાસ્તવિક લાભ થવાનો સંભવ નથી, પણ તે ચારે સાધનોને પોતાના ચિત્તમાં વધારેમાં વધારે બલવાન્ કરવાથી તેને વાસ્તવિક લાભ થવાનો સંભવ છે, માટે પોતાને જિજ્ઞાસુ માનનાર પ્રત્યેક મનુષ્યે આ ચારે સાધનોને વા આ ચાર સાધનોમાંથી જે સાધન પોતાના ચિત્તમાં ન્યૂન બલવાળું જણાય તેને બલવાન્ કરવા ઘણામાં ઘણો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

આ ચાર સાધનો સંપાદન કર્યા વિના વિચારસાગર, વૃત્તિપ્રભાકર, પંચદશી, ભાષ્યસહિત શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ભાષ્યસહિત, ઉપનિષદો, ભાષ્યસહિત શારીરકસૂત્રો, અદ્વૈતસિદ્ધિ, ચિત્સુખી કે ખંડનખંડખાદ્યાદિ પુસ્તકોનું શ્રવણ કે અધ્યયન કરવાથી વાસ્તવિક લાભ થવાનો સંભવ નથી. જેઓ સાધનસંપન્ન થયા વિના આમાંનો એક કે વધારે ગ્રંથ કે ગ્રંથોનું શ્રવણ વા અધ્યયન કરે છે તેઓ બહુધા મિથ્યાભિમાની, વિતંડાવાદ કરનારા, કે દુરાચારી થાય છે, ને પોતાના મનુષ્યજન્મનો જેવો શુભ ઉપયોગ કરવો જોઇએ તેવો શુભ ઉપયોગ તેઓ કરી શકવા ભાગ્યશાલી થતા નથી, માટે પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુએ વેદાંતના શ્રવણ કે અધ્યયનની પૂર્વે આ ચાર સાધનો સંપાદન કરવામાં નિરંતર આદરપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

જેમ પાંખવિના પક્ષી આકાશમાં ઊડી શકતું નથી, તેમ આ ચાર સાધનોની પ્રાપ્તિ કર્યા વિના જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય બ્રહ્મનું યથાર્થ અપરોક્ષજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આ સાધનોનાં સ્વરૂપો વાંચી વા સાંભળી લઇ તે સાધનો મારા ચિત્તમાં આવિર્ભાવ પામ્યાં છે, વા મારા ચિત્તમાં આવી ગયાં છે, એમ માની બેસવું નહિ, પણ વારંવાર કસોટી કરીને તે સાધનોનો પોતાના ચિત્તમાં કેટલો આવિર્ભાવ થયો છે તે વિવેકપૂર્વક સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી નક્કી કરતા રહેવું, ને આગળ વધવું. આમ કરવાથી તે સાધનોની વાસ્તવિક પ્રાપ્તિ

કરી શકાશે, ને પછી શ્રવણાદિના લાભવડે આત્મસાક્ષાત્કાર કરી કૃતાર્થ થઈ શકાશે.

જેમ ઘી આયુષ્‌ની વૃદ્ધિ કરનારું મનાતા છતાં જ્વરાદિ રોગવાળાને તે ઘી બહુ અપકાર કરનારું થાય તેમ વેદાંતનો ઉપદેશ જીવનું ભવભ્રમણ દૂર કરી દુઃખરહિત પરમાનંદપદે પહોંચાડવાના સામર્થ્યવાળો છે પણ વિવેકાદિ સાધનહીન મનુષ્યોને તે ઉપદેશ બહુ અપકાર કરનારો થાય છે, માટે વેદાંતનું શ્રવણ કરવા ઇચ્છતા બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે તથા વેદાંતના શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થએલા બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે આ વિવેકાદિ ચાર સાધનો સંપાદન કરવા અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

પોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું શ્રદ્ધાપ્રીતિપૂર્વક પરિપાલન કરવારૂપ તપથી જ્યારે તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં રહેલા પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે તે મનુષ્યને આ વિવેકાદિ સાધનોની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે આ વિવેકાદિ સાધનો સંપાદન કરવા ઇચ્છનાર મનુષ્યે પોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું પરિપાલન કરી પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરવો જોઇએ. ૐ

